

**«ЖИТТЯ ЯК ВОНО Є»:
СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ
І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ
ДОСЛІДЖЕННЯ САУЛОМ БОРОВИМ
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
XVII–XVIII ст.**

Від кінця 2012 р. на сторінках «Українського історичного журналу» триває дискусія про концептуальні засади створення синтетичної багатотомної історії України, що стала б сучасним відповідником радянських багатотомних видань під назвою «Історія Української РСР»¹. Більшість учасників дискусії виходить із необхідності «переписати» метанаратив української історії, деконструювавши цей процес занепадів-і-відроджень української етнонаціональної спільноти. Однак виникає проблема «вписування» в новий метанаратив, чи сукупність наративів, окремих історій різних етнокультурних спільнот, щоб у підсумку отримати бажану «суму досвідів» колективних суб'єктів історії України².

Незадовго до цієї дискусії, в збірнику «Лабораторія транснаціональної історії», австрійський історик Андреас Каппелер звернув увагу на контроверсійні сюжети українського історичного процесу, насамперед – на повстання під проводом Богдана Хмельницького, адже саме Хмельниччина набула роль каменя спотикання для української, російської, радянської, польської та єврейської історичної науки й історичної пам'яті³. Загалом проблема місця єврейства в ранньомодерній українській історії, як невід'ємної складової частини історичної дійсності XVII–XVIII ст., була вперше порушена одеським істориком Саулом Боровим (1903–1989 рр.)⁴.

I

Спадщина С. Борового вже була об'єктом досліджень в українській історіографії. Кандидатську дисертацію про його наукову творчість захистила Наталія Чермошенцева. Вона ретельно вивчила біографію Саула Яковича, етапи та напрями його наукової роботи, але залишила поза увагою соціокультурні умови та методологічні засади його досліджень⁵. Аналогічне значення має спільна біоісторіографічна розвідка Віталія Андреева і Наталії Чермошенцевої, в якій автори не обмежилися біографічним нарисом і стислим розглядом проблематики одеського історика, а спробували накреслити психологізований портрет С. Борового, як людини високої культури, якого цілком слушно називали просто «професор»⁶. Зауважимо, що ми не вважаємо за доцільне «українізувати» прізвище вченого, як зробили В. Андреев і Н. Чермошенцева, та перекладати «російське» *Боровой* на «українське» *Боровий*, а у своїй статті залишимо його прізвище незмінним – Боровой.

Завданнями нашої статті є визначення соціокультурних контекстів і методологічних принципів роботи С. Борового над тематикою історії українського єврейства XVII–XVIII ст. Для цього нам потрібно з'ясувати, по-перше, причини звернення історика до україно Judaїки, по-друге, шляхи розробки поставлених ним наукових проблем, по-третє, соціокультурні контексти наукової творчості історика.

Подібні завдання для історіографічних досліджень ставили сучасні науковці, – дніпропетровець Володимир Ващенко й киянин Олексій Ясь, – при вивченні наукової спадщини українських істориків середини XIX – середини XX ст. Ці праці послугують нам за приклади здійснення біоісторіографічних досліджень, в яких основна увага приділена методології (або методологіям) історичних студій.

Темою двох монографій В. Ващенка став зв'язок між особистістю й науковою творчістю Михайла Грушевського⁷. Дніпропетровський історик, по-перше, прослідкував індивідуальне становлення Михайла Сергійовича як «патріарха» – своєї долі, своєї сім'ї, своєї науки та своєї нації⁸, по-друге, вказав на вибір

ним «модних» методологій межі XIX–XX ст. (скептицизму, соціологічного позитивізму, генетичного методу, понятійного апарату термодинаміки, тощо), які уможливили утвердження М. Грушевського як провідного науковця свого часу та автора українського метанаративу⁹. Найбільша заслуга В. Ващенко, на наш погляд, полягає в установленні залежності концептуального підґрунтя наукової роботи від особистості історика, який прагнув завоювати своє «місце під сонцем» у науці та суспільстві.

Статті О. Яся, що стали основою його двотомної монографії¹⁰, присвячені доробку українських істориків минулого, їхнім концепціям, методам і стилю. З-поміж його статей для нашої праці важливою є розвідка про «пізнього» Пантелеймона Куліша, який перейшов від романтизму з його оспівуванням етнонаціональної історії – до позитивізму, що передбачає розгляд суспільства як складного утворення – «соціального організму»¹¹. Подібний перехід від «простого» до «складного» бачення суспільства зробив, як ми покажемо далі, і С. Боровой. В іншій статті О. Яся показано «переписування» Матвієм Яворським – загалом штучне та схематичне – доробку «народницької» історіографії з позиції довоєнного радянського марксизму¹². А в той час марксистом став і С. Боровой, але, на відміну від «істориків-марксистів», він дотримувався норм і стандартів професійної історіографії.

II

Мотиви переходу С. Борового до вивчення історії євреїв в Україні, за його спогадами, були як зовнішніми, так і внутрішніми¹³. Однак при дальшому викладі науковець не пояснив, які саме чинники були для нього зовнішніми, а які – внутрішніми. Відзначимо, що наші попередники не розкрили поділ між зовнішніми та внутрішніми чинниками наукової творчості С. Борового. В згаданій вище статті В. Андрєєва і Н. Чермошенцевої вказано, що до розробки цієї проблематики С. Борового «спонукала ціла низка обставин, у тому числі недослідженість в історичній науці єврейської проблематики загалом та ролі євреїв в історії України, проблем єврейсько-українських

взаємин зокрема»¹⁴. Однак далі у статті йдеться винятково про «зовнішні чинники» творчості Саула Яковича. У своїй одноосібній статті Н. Чермошенцева навела ті ж самі причини звернення С. Борового до історії українського єврейства, що і в статті, написаної спільно з В. Андрєєвим, але не згадала ані про «зовнішні», ані про «внутрішні» обставини вибору істориком нової проблематики досліджень¹⁵.

Для з'ясування цих зовнішніх і внутрішніх чинників нам варто звернутися до його опису роботи над монографією про єврейську землеробську колонізацію XIX ст.¹⁶ С. Боровий згадував у своїх споминах, що «пробудження інтересу до колонізаційної теми було викликано певними зовнішніми обставинами». До «зовнішніх обставин» належали, по-перше, ініціатива переселити частину єврейського населення колишньої «смуги осілості», містечкових торговців і ремісників, до сільської місцевості з метою залучення їх до сільськогосподарської праці. Спроба «єврейської колонізації» мала величезне символічне значення, позаяк означала розрив зі «старорежимним» містечком¹⁷. Ця спроба мала історичний прецедент у намірах російських чиновників та єврейських просвітників переселити частину євреїв «на землю» в першій половині XIX ст.¹⁸ Другою «зовнішньою обставиною» стала пропозиція молодому історикю з боку Соломона Шапіро, – громадського діяча, який співпрацював із закордонними єврейськими товариствами щодо питань колонізації, – зайнятися історією колонізації XIX ст., за що той пообіцяв сплатити гонорар.

Отже, «зовнішніми обставинами» наукової творчості для С. Борового був «соціальний попит», тобто соціально-політичний контекст наукової творчості. Тоді постає питання: що було для С. Борового «внутрішніми чинниками»? Відтак нам знову доведеться гортати сторінки його мемуарів у зворотному порядку.

Говорячи про початок своєї архівної роботи, С. Боровой відзначив, що перед архівістами були відкриті «величезні можливості» для дослідження тематики революційного руху, яка вважалася за «актуальну та цікаву», на відміну від «єврейської проблематики», що за неї взявся молодий історик. У даному разі

«актуальність і цікавість» проблеми належали до «зовнішніх обставин», а до «внутрішнього чиннику», що домінував у творчості науковця, належав, як ми це назвемо, особистий інтерес. Річ у тім, що С. Боровой вказав на домінування «національно-єврейської точки зору» у сімейній атмосфері та згадав про власну участь у діяльності єврейських громадських і культурних товариств. Звідси випливає, що залученість до «єврейської справи» визначила наукові інтереси С. Борового, як його особистий інтерес, а решта чинників – належала до «зовнішніх обставин».

Повернемося до причин звернення науковця до україноюдаїки. Першим чинником він назвав «усвідомлення, що ця тема недостатньо розроблена в науці». На підтвердження цього висновку він згадав історіографічний внесок Юлія Гессена (1871–1939 рр.), Саула Гінзбурга (1866–1940 рр.), Сергія Цинберга (1873–1939 рр.), Іллі Галанта (1867–1941 рр.) і Товія Гейлікмана (1873–1948 рр.). Історіографічний чинник був, нагадаємо, «зовнішнім». Адже, як ми вказували вище, «актуальність і цікавість» проблеми належали до «зовнішніх обставин» наукової роботи С. Борового. До того ж другий чинник, про який далі згадано у споминах, він назвав «другим зовнішнім поштовхом», а значить – недостатня розробленість проблеми була все-таки «першим зовнішнім поштовхом».

А цим другим зовнішнім чинником стало звернення до С. Борового з боку Олександра Рябініна-Скляревського (1878–1942 рр.). Він досліджував архів Коша Запорізької Січі, виявлений іще Аполлоном Скальковським (1808–1899 рр.). Олександр Олександрович знайшов документ, написаний єврейським письмом. Він дав почитати цей документ молодому колезі, а той встановив, що знайдений документ написано українською мовою та складено єврейськими купцями з Умані, які торгували із Січчю. Про подальшому викладі Саул Якович прямо не вказав на «внутрішні чинники» переходу до україноюдаїки. Але він навів промовистий пасаж, що його варто процитувати цілком:

«Мої заняття проблематикою історії євреїв на Україні немиче підводили до дослідження та виглумачення найбільш трагічної глави, яка в існуючій традиції йменувалася “хмельнич-

чина”, що, – так само, як і “гайдамаччина”, – назавжди запам’яталась як час звірячого винищення євреїв. Це, звісно, не можна було заперечити, і це затуляло решту. Але чи можна було *тлумачити “хмельниччину” тільки як грандіозний “погром”*? І для мене річ була зовсім не у цьому. Офіційна історія України та СРСР визначала цей період як справедливую національно-визвольну війну народів, що привела в кінцевому рахунку до об’єднання двох “братських народів” і т. под. *Єврейські аспекти* теми були зовсім замовчувані. Це дуже “спрощувало” картину. Подібне триває по сьогоднішній день [курсив наш. – М. Г.]».

У наведеному фрагменті йдеться про два принципові моменти, які пояснювали необхідність «переписування» узвичаєних історичних наративів. По-перше, трагічні сторінки єврейської історії XVII–XVIII ст. вимагали нових досліджень, позаяк неможливо було «тлумачити “хмельниччину” тільки як грандіозний “погром”». По-друге, офіційна історіографія ігнорувала «єврейські аспекти» цієї сторінки української історії. У виділених нами моментах ідеться не про соціальний попит, суспільний контекст, кількість і якість історичних праць, а про історіографічні образи, що ізсередини впливають на історіописання. Саме тому ми вважаємо, що у цьому фрагменті було охарактеризовано «внутрішній чинник» наукової роботи С. Борового: подолання суперечностей між історіографічними уявленнями та історичною дійсністю.

Спробуємо перевірити наш висновок на іншому прикладі вивчення С. Боровим суперечностей минулого. В історика була мрія, – що так і не була здійснена і про яку він навіть не згадав у мемуарах, – написати монографію про єврейського лжемесію Сабатая (Шабтая) Цві (1626–1676 рр.). Він поділився своєю мрією зі старшим колегою, С. Цинбергом, у листі від 1931 р.:

«Я розпочинав свої заняття єврейськ[ою] історією міркуваннями над проблемою єврейського середньовічного духу. Тоді ж замислив велику працю про Сабатая Цеві, – для якої я всякчас щось робив, в останні роки, – на жаль, – зовсім мало, підбираю матеріал. – Цеві я прагну розглянути, як своєрідну історичну матеріалізацію багатівікової ідеологічної підготовки; як трагічне й парадоксальне *зіткнення життя, як воно є* (економіка,

політика, будні...) *зі світом ідей*... Я ще не полишив надію, що коли-небудь напишу цю книжку. Але вона має бути результатом дуже великої роботи [курсив наш. – М. Г.]»¹⁹.

Припускаємо, що причиною «мовчання» С. Борового було те, що задум залишився задумом: жодної його публікації про Сабатая Цві нам невідомо. Однак звернення уваги на важливу проблему зв'язку між сабатіанством («світом ідей») та його епохою («життям, як воно є») вказує на амбітність молодого історика. До речі, видатний російсько-єврейський історик Семен Дубнов розпочав свою наукову кар'єру із дослідження біографії наступного лжемесії – Якова Франка (1726–1791 рр.)²⁰. Напевно, релігійна проблематика у сфері юдаїки була чи не найбільш «респектабельною» для науковців наприкінці ХІХ – в першій половині ХХ ст. Тож якби С. Боровой утілив свій задум, він претендував би на роль одного з провідних фахівців з юдаїки, можливо, не тільки в загальнорадянському масштабі.

Як випливає з процитованого фрагменту, в біографії Сабатая Цві С. Борового приваблювала суперечність між «життям як воно є» та «світом ідей». Якщо проводити аналогію, в дослідженні українського єврейства науковця цікавило зіткнення між «життям як воно є» з його маловивченими «єврейськими аспектами» та «світом ідей», тобто «традиційними» історичними наративами та міфологіями. Так протиріччя ставали рушієм особистого інтересу історика – «внутрішнім чинником» його студій.

Процитований фрагмент ставить питання про зв'язок між епохою Сабатая Цві та Хмельниччиною, або – у сучасній українській історіографії – початком Української революції 1648–1676 рр. Адже появу цього лжемесії в історіографії, – як у відомій С. Боровому²¹, так і в пізнішій²², – пов'язують із осмисленням катастрофічного для єврейства 1648 р. У цьому ж листі С. Боровой опосередковано вказав на зв'язок між сабатіанством і Хмельниччиною. Адже історик згадав у наступному – за наведеною цитатою – абзаци про свою розвідку щодо євреїв Лівобережжя України ХVІІ–ХVІІІ ст., тобто часів лжемесій Сабатая Цві та Якова Франка:

«Нещодавно я закінчив невеличкий нарис з історії євреїв на лівобережжі України ХVІІ–ХVІІІ ст. Не думаю, що б його добре

прийняли і навіть боюся звинувачення в... антисемітизмі. Але вважаю, що давно пора писати суворо й точно (без солодкуватості) про суворі та складні речі. Якщо складуться сприятливі обставини (в мене особисто на це мало сподівань), то я розмахнусь і напишу курс історії євреїв на Україні. Це дуже важка – в усіх відносинах – тема»²³.

Як бачимо, проблема «вписування» євреїв в українську історію, тобто переходу від «історії євреїв на Україні» до, говорячи сучасною мовою, історії українського єврейства, здавалася С. Боровому справою безперечно важкою, зате гідною молодого й доволі амбітного історика-реформатора. Адже він прагнув переглянути доробок попередніх істориків, котрим не вистачало «суворості й точності» в дослідженні «суворих і складних речей».

Отже, «внутрішнім чинником» розробки С. Боровим історії українського єврейства ранньомодерної епохи була суперечність між наявними уявленнями та відомими фактами. А обрана Саулом Яковичем проблематика впливала з його роботи над монографією про Сабатая Цві, що неминуче вимагало вивчення «єврейських аспектів» Української революції середини XVII ст.

Визначення «внутрішніх чинників» наукової творчості С. Борового, себто мотивації історика, необхідно, зокрема, для уникнення ідеологізації його спадщини. Так, сучасний ізраїльський науковець Йоель Раба назвав марксистські висловлювання зі статей одеського історика 1930-х рр., що їх ми розглянемо нижче, «потокем слів, які доводять вірність дослідника приписаній лінії історичного аналізу»²⁴. Звісно, ми не можемо погодитись із Й. Рабою. Якщо С. Боровой і «зловживав» марксистською риторикою, то це зовсім не означало, як ми покажемо далі, що «насправді» він не поділяв засад радянського марксизму. Саме радянський марксизм, у своєму історіографічному вимірі, дозволив Саулу Яковичу реалізувати «внутрішні чинники» його наукової роботи, його особистий інтерес до ревізії україноудаїки.

Але тут постає нове питання: чому для історика, за його спогадами, «вододілом» у «науково-літературній роботі» став «приблизно» 1930 рік: «ті події на ідеологічному фронті, які, мабуть, можна назвати “культурною революцією”»? Або сфор-

мулюємо питання інакше: як «культурна революція» спричинилася до переосмислення С. Боровим історії українського єврейства?

III

Володимир Ленін у 1923 р. назвав «культурною революцією» процес перевиховання народних мас, спрямований на будівництво «соціалістичної країни» шляхом діалектичного зв'язку культурного та матеріального поступу²⁵. Переформулюємо останню фразу словами С. Борового: діалектичного зв'язку між «життям як воно є» та «світом ідей». Однак вираз «культурна революція» позначив радянську гуманітарну політику 1930-х рр., а 1920-ті рр. були часом здійснення іншого курсу, що теж вплинув на творчість С. Борового.

Стаття В. Леніна побачила світ одразу після проголошення на XII-му з'їзді РКП(б) політики «коренізації» – культурного двійника «нової економічної політики». Засади нової культурної політики 1920-х рр. проголосив на з'їзді народний комісар у справах національностей Йосиф Сталін²⁶. «Фактична нерівність» неросійських націй, на яку вказав доповідач і з якою покликана була боротися нова політика, уважалася за «болісну спадщину» від епохи «царату та буржуазії»²⁷. Для зміни становища Й. Сталін запропонував бюрократичні заходи, які стосувалися роботи партійних функціонерів і державних службовців: поширити використання місцевих мов, надати місцевим кадрам представництво в органах партії/держави та утворити загальносоюзний орган у справах національностей²⁸. Тож головним наслідком XII-го з'їзду було визнання нації як об'єкта радянської політики, не менш придатного для політичних маніпуляцій, ніж клас²⁹. Так клас і нація стали двома характеристиками радянського громадянина, а значить двома інструментами соціальних експериментів революційної влади.

Дійсність пішла далі від слів Й. Сталіна, адже бюрократичні методи були лише початком процесу (пере)творення національних культур. «Коренізація» призвела до здійснення «націоналізації» неросійських народів Радянського Союзу шляхом вихо-

вання нових кадрів з-поміж представників цих народів³⁰. Нові кадри з'являлися не лише для розбудови партійного та державного апарату, щоб радянська влада презентували себе як «народна влада», а і в царинах виробництва, освіти та культури. В гуманітарній сфері «коренізація» означала апеляцію до «національних особливостей», а відтак – до місцевих символів і цінностей, себто до традиції, яка зазнавала переробки та винайдення з боку провідників модерної епохи.

Міжнародні відносини доби «коренізації» були афористично описані американським істориком Юрієм Сльозкіним за допомогою метафори комунальної квартири. В ній кожен народ мав свою кімнату, але росіяни не мали власної кімнати, зате, будучи панівним народом, контролювали кухню, коридор і ванну кімнату³¹. Науковець не вказав на місце євреїв у комунальній квартирі. Однак у цій моделі представники радянських еліт єврейського походження, до яких без сумніву належав і С. Боровой, мали бути заодно з росіянами, а «містечкові євреї»³² мали, принаймні, власний кут, з якого молодь прагнула вирватися до великого та світлого коридору³³. А нове життя потребувало нової науки.

Як період «коренізації» позначився на наукових пошуках С. Борового? «На першому етапі [до 1930 р. – *М. Г.*] мої пошуки й знахідки, публікації і виступи, – згадував одеський історик, – майже цілком були присвячені єврейські проблематиці». Тож інтереси молодого історика відповідали установці «коренізації» на піднесення національних культур неросійських народів Радянського Союзу. Однак перший етап його творчості мав і власні методологічні особливості. Тоді науковець займався переважно архівною роботою. Звідси випливає, що його пошуки полягали здебільшого у введенні до наукового обігу нових джерел та опрацюванні нової фактичної інформації. Результатом цього стала перша монографія С. Борового про єврейську колонізацію та статті про маловідомих на той час єврейських літераторів і просвітників другої половини XIX ст. – Аркадія Ковнера, Осипа Левнера та Ізраїля Аксенфельда.

Наполегливий пошук С. Боровим нових джерел і фактів відповідав створенню нових наукових інституцій, в яких він працював у 1920-ті рр., та культурному піднесенню й національ-

ному конструюванню неросійських народів. Так утворювався своєрідний трикутник культурного «відродження»: пошук нових фактів – створення нових інституцій – піднесення і творення нових націй. Натомість дослідження життя Сабатая Цві та українського єврейства XVII–XVIII ст. потребували нової не «екстенсивної» (спрямованої на накопичення та відтворення нового), а «інтенсивної» (орієнтованої на переосмислення та подолання суперечностей відомого) методології, що, як впливає з мемуарів історика, була пов'язана із «культурною революцією» 1930-х рр.

Політика «культурної революції» була почасти продовженням того, що не змогла виконати політика «коренізації», яка була орієнтована на «націоналізацію» етнічних культур і вибірково модернізацію традиційного суспільства. Але «культурна революція» виявлялася не тільки в «етнізації», а ще і в «пролетаризації» радянської культури³⁴. Творення нових національних культур часів «коренізації» було доповнено виховуванням «дружби народів» серед багатонаціонального радянського пролетаріату, що передбачало приділення значної уваги «національним особливостям» і міжнаціональним зв'язкам³⁵. Однак від початку 1930-х рр., через уповільнення «коренізації» та здійснення репресій проти її виконавців, в реальності вже не йшлося про рівність радянських народів³⁶.

Для характеристики політики «дружби народів» ми застосуємо метафору піраміди. На вершині піраміди перебувала російська культура, що мала стрижневе значення для всього радянського суспільства³⁷. Українська культура опинилася на другому місці після російської, а єврейська культура – в умовах російської акультурації єврейського населення індустріальних міст – пересувалася все нижче і нижче. Ієрархічні відносини «дружби народів» не сприяли піднесенню суспільного значення національних культур неросійських народів, оскільки вимагали певної уніфікації, щоб кожна національна культура була «національною за формою – соціалістичною за змістом». Однак формально політика «дружби народів», як декларування спільності-у-відмінностях, створювала умови для переосмислення відносин між різними радянськими націями, наприклад, між

українцями та євреями в Радянській Україні. Тож якщо у 1930-ті рр. радянські народи спільними зусиллями будували соціалізм, то актуальності набувало вивчення взаємодії цих народів у попередні епохи.

Дослідження міжнаціональних відносин уможливило поширення нової методології – радянського марксизму. 1930-ті рр. були часом ствердження істориків-марксистів, які виступали під прапором нового знання, хоча їхній професіоналізм був сумнівним. Зокрема, доробок українських марксистів, зокрема – представників «школи» Матвія Яворського, являв собою не самостійні праці, а насправді перелицювання «схеми Грушевського» та загалом спадщини «буржуазних» науковців, переосмисленої з марксистських позицій, хоча нова методологія і відкривала для істориків раніше невідомі горизонти економічної історії³⁸.

С. Боровому вдалося застосувати марксизм як методологію вивчення «складного» суспільства, в якому етнонаціональний та етноконфесійний поділ поставав другорядним. Ця методологія, через її офіційне визнання та широке поширення, ставала у 1930-ті рр. ідеальним підґрунтям для вивчення багатонаціональних суспільств, оскільки відкидала розуміння нації як «колективної особистості». Якщо класові межі не збігаються з національними та існують паралельно з ними, то історична наука постає не вченням про історичне буття націй, як було з позицій «методологічного націоналізму»³⁹, а знанням про взаємодію різноманітних етносоціальних груп⁴⁰. Так марксистська методологія історії дозволяла вивчати, говорячи словами С. Борового, «життя як воно є». Виходячи із цього, у своїх історіографічних оглядах одеський історик проводив лінію на заперечення «методологічного націоналізму» в українській «націоналістичній», російській «великодержавній» та єврейській «буржуазній» історіографіях:

«Євреї та Запоріжжя» і все коло питань, що примикає до цієї теми, ще ніколи не був предметом спеціального вивчення. Відсутність інтересу до цієї теми легко пояснюється панівним у великодержавній російській і націоналістичній українській історіографіях традиційним поглядом на Запоріжжя, як на своєрідний воєнно-монашеський орден, форпост православ'я та укра-

їнської (або російської – залежно від політико-національної орієнтації історика) національної ідеї»⁴¹.

«...Єврейська буржуазна історіографія знайшла вихід у теорії, що її справедливо буде назвати теорією “між молотом і ковадлом”. Коротше, ця теорія була зведена до такого: всіляко доводили, що в подіях антипольської війни [українців у середині XVII ст. – М. Г.] євреїв не можна розглядати як суб’єкт історичних явищ: євреї, мовляв, були винятково об’єктом. Але, будучи стороною в грізному історичному зіткненні, євреї являли собою тільки жертву його. Соціальна верхівка єврейського населення була, згідно із цією “теорією”, не співучасником польського пана в кріпацькій експлуатації селян, а тільки його знаряддям (чи навіть жертвою)»⁴².

Методологічний поворот» С. Борового спричинився до «переписання» наративів і «перечитування» джерел з історії українського єврейства. Завдяки цьому повороту, «єврейські аспекти» ранньомодерної України перетворилися з випадкових епізодів на окремі сюжети загальноукраїнського історичного процесу. Так, за працями С. Борового, органом класового панування купецько-рабинської верхівки, союзника польської шляхти, над єврейством Речі Посполитої були станово-корпоративні кагали; єврейська соціальна верхівка передодня Української революції середини XVIII ст. була повноцінним учасником феодальних відносин землеволодіння; деякі представники єврейського простонароддя долучилися до українських повстанців⁴³. До того ж, у хроніці Натана Гановера, перекладеній істориком, було прямо вказано на соціально-економічний визиск українців (за тодішньою польською термінологією – «хлопів», а за єврейською – «греків», себто православних) з боку польської шляхти та єврейських орендарів, що поставило українців на соціальній драбині навіть нижче за євреїв⁴⁴.

А в іншій статті С. Борового йдеться про торгівлю єврейських купців на Запорізькій Січі у XVIII ст., які були пов’язані комерційними інтересами із січовою старшиною⁴⁵. Була ще третя розвідка С. Борового про єврейське населення Лівобережної України XVII–XVIII ст., згадана у листі до С. Цинберга, але вона не була опублікована. Зрештою, всі три праці з укра-

їноюдаїки склали докторську дисертацію «Дослідження з історії євреїв на Україні у XVII–XVIII ст.», захищену Саулом Яковичем в Інституті історії АН СРСР (сучасний Інститут російської історії РАН) у 1940 р.

Таким чином, соціокультурний контекст 1930-х рр., позначений поширенням радянського марксизму в тогочасній історіографії, призвів до переорієнтації С. Борового із фактологічних досліджень раніше невідомих сторінок історії євреїв до переосмислення єврейських сюжетів української історії XVII–XVIII ст. Нові умови історіописання 1930-х рр. окреслили рамки для формування задуму молодого історика висвітлити біографію Сабатая Цві в широкому соціокультурному контексті XVII ст. та дозволили реалізувати його особистий інтерес до вивчення контроверсійних проблем україноюдаїки – ревізії сюжетів єврейської історії в українському контексті. Втілення цього наміру потребувало висвітлення «єврейських аспектів» історії козацької України, в якій українці та євреї були переплетені спільним «життям як воно є», що й було зроблено С. Боровим шляхом «перечитування» єврейських джерел і «переписування» українських та єврейських наративів. Перспективним напрямком подальших досліджень є комплексне вивчення радянської україноюдаїки міжвоєнного періоду.

¹ Див., напр., полемічні й узагальнювальні статті, з яких розпочалася, – але зовсім не завершилася, – історіографічна дискусія: Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 4–24; Галушко К.Ю. У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-наративу // Український історичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 4–23; Ададуров В.В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника) // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 4–23; Плохій С.М. Якої історії потребує сучасна Україна? // Український історичний журнал. – 2013. – № 3. – С. 4–12; Магочій П.-Р. Конст-

руювання чи деконструкція: як повинна виглядати «майбутня історія України»? // Український історичний журнал. – 2013. – № 4. – С. 4–7.

² «Майбутня “історія України” може бути насправді описом суми історичних досвідів... з власними смислами...» (Касьянов Г., Толочко О. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. – С. 21).

³ Kappeler A. From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History // A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography / Ed. by G. Kasianov, P. Ther. – Budapest–New York, 2009. – P. 51–54.

⁴ Проблеми українсько-єврейських відносин та українського контексту єврейської історії залишаються одними із найбільш цікавих для сучасної історіографії не тільки завдяки своїй актуальності, а й через необхідність методологічних новацій для дослідження україноюдаїки. Докладніше про це див.: Petrovsky-Shtern Y. Mapping the Field // Kyiv-Mohyla Humanities Journal. – 2014. – Vol. I. – P. 135–157. Відтак доробок С. Борового залишається новаторським і на сьогоднішній день.

⁵ Чермошенцева Н. С.Я. Боровий як дослідник історії України: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009.

⁶ Андрєєв В., Чермошенцева Н. Саул Боровий: життя заради науки // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 143–163.

⁷ Результатом дослідження В. Ващенко стала докторська дисертація про методологічні принципи наукової творчості М. Грушевського в контексті становлення особистості вченого та стану тогочасної гуманітаристики: Ващенко В.В. Стратегії конструювання М. Грушевським українських метанаративів: методи та їх функції: Автореф. дис... д-ра іст. наук. – Д., 2009. – 36 с.

⁸ Див.: Ващенко В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). – Дніпропетровськ, 2002

⁹ Див.: Ващенко В. Від самопрезентації до методології: психобіо-історіографічний простір історіописання М. Грушевського. – Дніпропетровськ, 2007.

¹⁰ Див.: Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): У 2 ч. – К., 2014. – Ч. 1; Ч. 2.

¹¹ Ясь О. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870–1880-х років // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 98–99.

¹² Ясь О. Клас і нація у концепції української історії Матвія Яворського // Історіографічні дослідження в Україні // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2013. – Вип. 23. – С. 203–204.

¹³ Тут і далі в квадратних дужках наведені посилання на сторінки мемуарів С. Борового: Боровой С. Воспоминания / Вступ. ст. М. Соколянского. – М.–Ієрусалим, 1993.

¹⁴ Андрєєв В., Чермошенцева Н. Саул Боровий: життя заради науки. – С. 148.

¹⁵ Чермошенцева Н. С.Я. Боровий: дослідник історії євреїв в Україні // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVIII. – С. 212.

¹⁶ Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России: Политика, идеология, хозяйство, быт (По архивным материалам). – Москва, 1928.

¹⁷ Наприклад, життя євреїв на землі, вчорашніх вихідців із «старорежимних» містечок, стала провідною темою в популярній п'єсі молодого українського письменника Леоніда Первомайського «Містечко Ладеню»: Петровський-Штерн Й. «Належати до тих, кого вбивають...»: внутрішній вибір Леоніда Первомайського / Пер. з англ. М. Климчука за наук. ред. Я. Цимбал // *Judaica Ukrainica*. – 2012. – Vol. I. – С. 340–343.

¹⁸ Див.: Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа. – Изд 2-е. – Пг., 1919. – Т. I (1789–1848). – С. 225–226, 391–392; Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. – С. 41–144; Клиер Дж. Россия собирает своих евреев: происхождение еврейского вопроса в России (1772–1825 гг.) / Пер. с англ. – М.–Ієрусалим, 2000. – С. 442–443.

¹⁹ Письмо С. Борового С. Цинбергу (28 июля 1931 г.) / Музычко А. «Работаю довольно много, но без особого удовольствия». Судьба одесского историка С. Я. Борового в 1930-е годы в свете его малоизвестных писем // *Дерибасовская–Ришельевская. Одесский альманах*. – Одесса, 2011. – Кн. 44. – С. 249.

²⁰ Дубнов С. Яков Франк и его секта христианствующих // *Восход*. – 1883. – Кн. 1–10.

²¹ «Викликаний Сабатаєм Цві месіанський рух послідував за жахами козацької різанини в Польщі», – писав російсько-єврейський історик С. Дубнов (1860–1941 рр.), старший сучасник С. Борового (Дубнов С. Краткая история евреев. – Т. II: <http://jhistory.nfurman.com/code/dubnov39.htm>).

²² «...Він [Сабатай Цві. – М. Г.] залишився б одним із багатьох невідомих ентузіастів свого покоління, які, переживши велику катастрофу переслідування євреїв Хмельницьким у 1648 р., плекали смутні сподівання на своє месіанське покликання», – стверджував класик дослідження єврейського містицизму, німецько-ізраїльський

науковець Гершом Шолем (1897–1982 рр.), близький за віком до С. Борового (Шолем Г. Основные течения в еврейской мистике / Пер. с англ. Н. Бартмана под общ. ред. Ш. Пинеса. – Иерусалим, 1989. – Кн. 2. – С. 121).

²³ Письмо С. Борового С. Цинбергу (28 июля 1931 г.). – С. 249.

²⁴ Раба Й. Поколение, видевшее бездну // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельничины») / Исследования, пер. и коммент. С.Я. Борового. – М.–Иерусалим, 1997. – С. 272.

²⁵ Ленин В. О кооперации // Его же. Полное собрание сочинений: в 55 тт. – М., 1967. – Т. 45. – С. 377.

²⁶ Див.: Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчёт. – М., 1968. – С. 479–495.

²⁷ Там же. – С. 492.

²⁸ Там же. – С. 493–495.

²⁹ Про політику класової ідентифікації у радянському суспільстві 1920–1930-ті рр. див.: Fitzpatric S. Tear of the Masks! Identity and Imposture in twentieth-century Russia. – Princeton–Oxford, 2005. – P. 29–87.

³⁰ Докладно про «коренізацію» в Радянському Союзі загалом і в Україні зокрема див.: Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923–1939 / Пер. с англ. О.Р. Щелоковой. – М., 2011. – С. 108–255.

³¹ Див.: Слѣзкин Ю. СССР как коммунальная квартира, или каким образом социалистическое государство поощряло этническую обособленность / Авторизованный пер. с англ. // Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Советский период: Антология / Пер. с англ.; Сост. М. Дэвид-Фокс. – Самара, 2001: http://sputnikipogrom.com/politics/395/ussr_communal.

³² Під «містечковими євреями» ми розуміємо не суто мешканців невеличких міст і містечок колишньої «смуги осілості», а загалом тих євреїв, які дотримувалися норм та звичаїв традиційного єврейського життя, основою якого були приписи юдаїзму.

³³ Див. для прикладу пізнішу, зате промовисту, яскраво зневажливу та модернізаторську оцінку містечкового життя, висловлену українським літературознавцем, академіком Олександром Білецьким, щодо життєвого світу персонажів Шолом-Алейхема: «Ми сміємося, читаючи Шолом-Алейхема, але, за суттю, який страшний цей світ з його мешканцями – людьми, закутими ланцюгами мертвих традицій, укритих пліснявою застиглих пересудів, розумової обмеженості, – дрібних торговців і спекулянтів, жалюгідної бідноти, начетчиків-буквоїдів, що борсались у своєму болоті, намагались вирватися наверх і, частіше за

все, падали на замулене дно» (Белецкий А.И. Роман о великом писателе-гуманисте // Каган А.Я. Шолом-Алейхем / Пер. с евр. – М., 1961. – С. 3).

³⁴ «Культурна революція була процесом, в якому пролетаріат начебто відійшов від буржуазної гегемонії в культурі та проголосив гегемонію для себе», – як визначила соціокультурну політику 1930-х рр. американський історик Шейла Фіцпатрік (Fitzpatric S. Tear of the Masks! – Р. 38).

³⁵ Див.: Мартин Т. Империя «положительной деятельности». – С. 593–609.

³⁶ Наприклад, в умовах знищення наукових інституцій та їхніх співробітників С. Боровой майже втратив можливість публікуватися. Його поодинокую статтю, опубліковану у 1930-х рр., була розвідка про місце євреїв у Запорізькій Січі XVIII ст.: Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи (По материалам сечевого архива) // Исторический сборник. – Л., 1934. – Т. I. – С. 141–190.

³⁷ Ми спираємося на положення радянської національної політики кінця 1930-х рр. про «російський народ як перший серед рівних» (Мартин Т. Империя «положительной деятельности». – С. 617–620) і тогочасну реабілітацію «корисного минулого», тобто героїчних сюжетів імперської історії (Бранденбергер Д. Сталинский популизм и невольное создание русской национальной идентичности / Авторизованный пер. с англ. А. Захарова // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 4: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/4/br4.html>).

³⁸ Докладно про радянський марксизм в українській історіографії див.: Ясь О. Клас і нація у концепції української історії Матвія Яворського // Історіографічні дослідження в Україні. – С. 200–225; Маслійчук В. Марксистські схеми української історії: Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань // Україна модерна. – 2009. – Вип. 14 (3). – С. 68–76.

³⁹ Під «методологічним націоналізмом» від 1970-х рр. розуміють застосування у сучасній гуманітаристиці концептів «нації», «націоналізму» та «національної держави» як базових у дослідженнях модерного суспільства (Chernilo D. The critique of methodological nationalism: Theory and history // Thesis Eleven. – 2011. – Vol. 106 (August). – P. 98–102).

⁴⁰ Вірогідно, хвиля переосмислення історії, уособлена в доробку радянських марксистів, вплинула не тільки на С. Борового, але й на М. Грушевського. Останній у розвідці 1930 р. «Степ і море в історії України», зокрема, відійшов від однозначного «іншування» кочівницького населення Південної України на користь врахування тор-

говельних комунікацій між слов'янським і тюркським населенням (Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси» // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: матеріали міжнародної наукової конференції (м. Київ, 15–16 грудня 2005 р.). – К., 2008. – С. 93–95; Грушевський М. Степ і море в історії України // Український історик. – 1991 – 1992. – № 3–4; 1–2. – С. 64–65).

⁴¹ Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи (По материалам сечевого архива) // Еврейские хроники XVII столетия. – С. 207.

⁴² Боровой С.Я. Национально-освободительная борьба украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. – 1940. – Т. 9. – С. 82.

⁴³ Боровой С.Я. Национально-освободительная борьба украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины. – С. 90–100; Его же. Классовая борьба на Украине XVII веке в свете современных еврейских хроник // Еврейские хроники XVII столетия. – С. 15–23, 28–30.

⁴⁴ Боровой С.Я. Национально-освободительная борьба украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины. – С. 103–104; Его же. Классовая борьба на Украине XVII веке в свете современных еврейских хроник. – С. 42–43.

⁴⁵ Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи. – С. 211–248.